

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**YUSİF SEYİDOVUN DİLÇİLİK FƏALİYYƏTİNDƏ
SİNTAKSİS**

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Ülkər Heydər qızı Aslanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl .Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

İlhamə Həbib qızı Hacıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aynur Famil qızı Qədimaliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Baloğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Baloğlu oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi indiki qloballaşma dövrü bütün sahələrdə olduğu kimi, dilçilik elmi sahəsində də yeni yanaşma mexanizmlərinin formalaşdırılmasını, Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Respublikada dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 9 aprel 2013-ci il tarixli sərəncamı ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm fəaliyyət sənədi kimi çox qiymətlidir.

Müasir dövrdə qarşıda duran ən mühüm problemlərdən biri yüksək ixtisaslı dilçi kadrların yetişdirilməsi, eyni zamanda, dilçiliyimizin təməlini qoymuş görkəmli tədqiqatçılarımızın həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsidir. Bu cəhət tədqiq edilən mövzunun aktuallığını təmin edən əsas cəhətlərdən biridir.

Məlumdur ki, B.Çobanzadənin, Ə.Dəmirçizadənin, M.Şirəliyevin elmi fəaliyyəti tədqiqat obyektinə olmuş, onların elmi yaradıcılığını əks etdirən monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır. Y.Mehdiyevanın “Mirzə İbrahimovun dilçilik görüşləri” (1998), M.Nəzərovanın “Akademik M.Şirəliyevin türkoloji dilçiliyin inkişafında rolu” (2004), S.Qafarovanın “Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında professor Muxtar Hüseynzadənin yeri” (2007), N.Məmmədovanın “Hadı Mirzəzadənin elmi fəaliyyətində Azərbaycan dilinin tarixi problemləri” (2017) və digər əsərlər bu

qəbildəndir.

Özünün elmi konsepsiyaları ilə müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan, müəllimi M.Hüseynzadənin fəaliyyətinin, elmi görüşlərinin davamçısı olmaqla özünəməxsus məktəb yaratmış filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Seyidovun dilçilik görüşləri haqqında monoqrafik tədqiqatların aparılması bu gün aktual problemlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində alimin çoxşaxəli elmi fəaliyyəti haqqında müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. A.Ə.Musayevanın “Professor Yusif Seyidovun dilçilik görüşləri (ədəbi dil məsələləri) (2018)” adlı filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası bu cəhətdən maraqlıdır. Burada alimin müxtəlif dövrlərdə (XI-XX əsrlər) Azərbaycan ədəbi dil məsələləri ilə bağlı yazdığı əsərlər araşdırılmışdır. Qeyd edək ki, alimin elmi fəaliyyəti daha çox ayrı-ayrı yubiley məqalələrində işıqlandırılmışdır .

Azərbaycan dilçiliyini elmi mülahizələri ilə zənginləşdirən Y.Seyidov həm də pedaqoji fikir tariximizin görkəmli simalarındandır. Ömrünün yarısından çoxunu Azərbaycan xalqının maariflənməsinə sərf etmiş, respublikanın orta və ali məktəbləri üçün müəllim kadrlarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin, proqramların hazırlanması sahəsində yorulmadan xidmət göstərmişdir.

Y.Seyidovun Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələri ilə – morfologiya, sintaksis, dil tarixi, yazıçı dili, üslubiyyatla bağlı dəyərli fikirləri dilimizin inkişafına təkan vermiş, bir çox mübahisəli məsələlərin həllinə kömək etmişdir. Alimin elmi fəaliyyətində xüsusi mərhələ təşkil edən, indiyədək sistemli şəkildə araşdırılmayan və tədqiqinə daha çox ehtiyac duyulan məsələlərdən biri onun dilin sintaktik sistemi ilə bağlı araşdırmalarıdır. Bu sahədə elə bir məsələ qalmamışdır ki, Y.Seyidov ona münasibət bildirməsin. Özünün tutarlı, elmi cəhətdən əsaslandırılmış müddəaları ilə çox zaman yekun söz söyləmiş, mübahisələrə son qoymuşdur.

Azərbaycan dilçiliyini Yusif Seyidovun əsərləri, müddəaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu gün onun elmi yaradıcılığının daha geniş, sistematik tədqiqinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı

Y.Seyidovun dilçiliyin mürəkkəb və çoxşaxəli sahəsi olan sintaksisin müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş elmi tədqiqat əsərləri, məqalələri və dərslikləridir.

Tədqiqatın predmeti Y.Seyidovun sintaksislə bağlı elmi-nəzəri görüşlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Y.Seyidovun Azərbaycan dili sintaksisinin inkişafı sahəsində elmi xidmətlərini üzə çıxarmaqdan, onun bu sahə ilə bağlı nəzəri görüşlərini təhlil edərək alimin Azərbaycan dilçiliyi tarixindəki yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

- Y.Seyidovun Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı ilə əlaqədar fəaliyyətini işıqlandırmaq;

– Yusif Seyidovun morfolojiya ilə bağlı fikirlərini araşdırmaq;

– söz birləşmələrinin dil sistemində mövqeyinin, onların digər dil və nitq vahidləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində Y.Seyidovun rolunu diqqətə çatdırmaq;

– I və II növ təyini söz birləşmələri və həmin quruluşa uyğun yaranan mürəkkəb sözlər, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

– sadə və mürəkkəb cümlələrlə bağlı fikirlərə aydınlıq gətirilmək;

– Y. Seyidovun cümlə və onun qrammatik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsi ilə bağlı nəzəri görüşlərini diqqətə çatdırmaq;

– Alimin xitablar, ara sözlər, əlavə söz və əlavə cümlələrlə bağlı fikirlərini təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodların hər birindən istifadə etməklə dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq mümkün olmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar:

–Yusif Seyidov elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilçiliyində məktəb yaratmışdır.

– Yusif Seyidov Azərbaycan dilçiliyinin, demək olar ki, bütün sahələri –morfolojiya, sintaksis, dil tarixi, üslubiyyatla bağlı dərin

elmi-nəzəri görüşlərin müəllifidir.

- Y.Seyidovun elmi fəaliyyəti türkoloji dilçiliyin inkişafına da bilavasitə təsir göstərmişdir.

- Onun dilçiliyin şöbələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fikirləri əsaslıdır.

- Y.Seyidov sintaktik əlaqələr – tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin bütün sintaktik vahidlər üzrə təzahür xüsusiyyətlərinin elmi izahını vermişdir.

-Yusif Seyidovun cümlə üzvləri və cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan sözlərin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar fikirləri daha ağılabatandır.

- Yusif Seyidovun sadə cümlə və onun növləri ilə bağlı fikirləri sintaksis sahəsində bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

- Onun mürəkkəb cümlə və onun növləri (tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr) ilə bağlı fikirləri əsaslıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi fəaliyyəti müxtəlif dövrlərə – həm ictimai-siyasi həyata, həm də müxtəlif elm sahələrinə (tarix, dilçilik, ədəbiyyat və s.) aid bütün qanunları diktə edən sovet hakimiyyəti, həm də müstəqillik illərinə təsadüf edən Y.Seyidovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti indiyədək sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Alimin sintaksis sahəsində fəaliyyəti ilk dəfədir ki, monoqrafik tədqiqatın obyektinə olur. Dissertasiyada onun söz birləşmələri, cümlə, cümlə üzvləri və digər sintaktik kateqoriyalar haqqında elmi-nəzəri görüşləri hərtərəfli və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya dilçiliyimiz üçün aktual bir mövzuya həsr olunmuş, yüksək elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər dilçiliyin tarixi, ümumi dilçilik məsələləri, müasir Azərbaycan ədəbi dili və onun sintaksis sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər, eləcə də orta məktəbdə dərs deyən Azərbaycan dili müəllimləri üçün dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyadan alınan elmi nəticələrdən sintaksisə aid araşdırmalarda, “Ümumi dilçilik”, “Dilçiliyə giriş” fənləri ilə bağlı dissertant və doktorantlara, tələbə və magistrantlara xüsusi kursların, seçmə fənlərin tədrisində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas

məzmunu həm respublikamızın, həm də xarici ölkələrin müxtəlif elmi məcmuələrində dərc olunmuş məqalələrdə, həmçinin beynəlxalq konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 49 səhifə, II fəsil 31 səhifə, III fəsil 38 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 16 səhifə. Ümumi həcmi 136 səhifə – 197, 460 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

I fəsil **“Yusif Seyidovun söz birləşmələri haqqında elmi-nəzəri görüşlərinin təhlili”** adlanır. Bu fəslin birinci paraqrafı **“Söz birləşmələri”** adlanır. Bu yarım-fəsildə söz birləşmələrinin tədqiq tarixinə qısa nəzər salınmış, sintaksisin tədqiqat obyektı məsələsi haqqında fikirlər qarşılaşdırılmış və münasibət bildirilmişdir.

Bu yarım-fəsildə Y.Seyidovun dilçiliyin şöbələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fikirləri də araşdırılmışdır. “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” (nəzəri kurs) (2010, IX cild) adlı əsərində Y.Seyidovun münasibət bildirdiyi birinci məsələ dilçiliyin fonetika şöbəsinin qrammatikaya aid edilib-edilməməsi məsələsidir. Müəllif bu istiqamətdə alimlərin üç qrupa bölündüyünü göstərmişdir: *“a) dilçilərin bir qismi fonetikanı qrammatikanın bir hissəsi hesab etmişlər; b) dilçilərin bir qismi fonetikanı dilçiliyin müstəqil şöbəsi hesab edərək onu*

qrammatikadan fərqləndirməyi lazım bilmişlər; c) dilçilərin üçüncü qisminə görə fonetikanın qrammatikaya aid edilib-edilməməsinin prinsipial əhəmiyyəti yoxdur”¹.

Məsələyə elmi-nəzəri cəhətdən yanaşan Y.Seyidov belə qənaətə gəlmişdir ki, *“Qrammatika iki hissədən ibarətdir: morfologiya və sintaksis. Fonetika isə dilçiliyin müstəqil şöbəsidir; qrammatikanın bir hissəsi deyil. Çünki fonetika dilin fonetik quruluşundan, qrammatika isə qrammatik quruluşundan bəhs edir. Bunlar isə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən sahələrdir. Bu zaman fonetikanın predmeti ilə qrammatikanın predmeti, fonetikanın tədqiq sahəsi ilə qrammatikanın tədqiq sahəsi ayrılır və onlar bir-birindən fərqləndirilir”².*

Y.Seyidov burada leksikologiyanın qrammatikanın tərkib hissəsi hesab edilməsi məsələsinə də münasibət bildirmişdir. Qeyd etmişdir ki, bu sahədə iki fikir olmuşdur. Dilçilərin bir qismi qrammatikanın üç tərkib hissəsinin: morfologiya, sintaksis və leksikologiya olduğunu qəbul etmişlər. İkinci qrup dilçilər isə morfologiyayı leksikologiya ilə əvəzləmiş, morfologiyaya aid materialları leksikologiyanın obyektləri kimi qəbul etmişlər.

Y.Seyidov belə bir dolaşiq məsələyə aydınlıq gətirmişdir: *“Müasir dilçilik fonetikanı da, leksikologiyayı da qrammatikadan ayıraraq dilçiliyin müstəqil şöbələri kimi qəbul edir və qrammatikanın morfologiya və sintaksisdən ibarət iki hissəli dilçilik şöbəsi olmasını təsdiq edir”³.*

Y.Seyidov H.Mirzəzadənin elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, bəzi məsələlərə öz münasibətini də bildirmişdir. Onun münasibət bildirdiyi problemlərdən biri morfologiyanın əvəzlik bölümündə qayıdış əvəzliliklərinin yeri məsələsidir. H.Mirzəzadənin fikrincə, *“şəxs əvəzliyinin bir növü qayıdış*

¹ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – s.12

² Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. –s.13

³ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – s.19

əvəzliyidir. Hər üç şəxsin tək və cəmində şəxsin özünə işarə edir, öz əvəzliyi ilə nisbət şəkilçisinin birləşməsindən düzəlir"⁴.

Y.Seyidov bu fikrə bir qədər fərqli yanaşaraq yazır: *"Son zaman qrammatika kitablarına gələn, sonra da səhv olduğu üçün dərsliklərdən çıxarılan bir "əvəzlik növü" burada özünə yer tapmışdır. O da şəxs əvəzliyinin bir növü kimi təqdim edilən "qayıdış" əvəzliyidir. Öz əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş forması bu halda verilir: özüm, özün, özümüz və s. Məlumdur ki, bir mənsubiyyət şəkilçiləri tam qrammatik şəkilçilərdir, onlar nə yeni söz, nə də yeni növ düzəldir*"⁵.

Y.Seyidov M.Hüseynzadənin təyini söz birləşmələrinə verdiyi tərifə də münasibət bildirmişdir. M.Hüseynzadənin təyini söz birləşmələrinə verdiyi tərif belə idi: *"Cümlə əmələ gətirməyə hər hansı iki sözün birləşməsinə təyini söz birləşməsi deyilir"*⁶.

Alim bu tərifin nəinki təyini söz birləşmələrini, ümumiyyətlə söz birləşmələrini əhatə etmədiyini söyləmişdir: *"...evə getmək, gözləri yaşlı, həyatdan narazı..." və s. kimi birləşmələr iki sözdən ibarətdir, cümlə əmələ gətirmir, lakin təyini söz birləşməsi də deyildir*⁷.

Y.Seyidovun söz birləşmələrinə həsr etdiyi ilk əsəri "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" kitabıdır. A.N.Kononov həmin əsərə görə müəllifin adını türk dilləri sintaksisinin əsas problemlərinin həllində xidməti olan sovet türkoloqlarının sırasında çəkmişdir.

Y.Seyidov burada söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı mənə və qrammatik əlaqələr probleminin də geniş təhlilini vermişdir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında semantik və qrammatik əlaqələrin olmasını vacib məsələ hesab etmiş, qrammatik əlaqələri tabelilik və

⁴ Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. –Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1990. – s. 176

⁵ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 3. – 2010. – s. 429

⁶ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / – Bakı: ADU, – I kitab. – 1959. – s.60

⁷ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992. –s. 38

tabesizlik əlaqələri adı altında qruplaşdırılmışdır. Tabelilik əlaqəsinin növləri: idarə, uzlaşma, yanaşma əlaqələrinin ümumi xarakteristikası verilir, onların işlənmə yeri, ifadə vasitələri izah edilmişdir.

Y.Seyidov belə bir müddəa irəli sürmüşdür ki, söz birləşmələrinin komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsi də ola bilər. Dövrü üçün bu qeyr-adi fikri isbat etmək üçün alim “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” tipli daşlaşmış birləşmələri nümunə göstərmişdir.

V.V.Vinoqradov söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrin müxtəlifliyini ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə əlaqələndirmişdir⁸. A.N.Kononov isə sintaktik əlaqələri söz birləşmələrinin yaranması üçün ən başlıca amil hesab etmişdir⁹.

Y.Seyidova görə, *“dillər tipoloji cəhətdən müxtəlif olduğu üçün onlarda söz birləşmələrinin əmələ gəlməsini şərtləndirən sintaktik əlaqələr də müxtəlif olur”*. Onun fikrincə, *“amorf dillərdə söz birləşmələri daha çox yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşır. Hal sistemi inkişaf etməmiş dillərdə isə idarə əlaqəsindən az istifadə olunur. Atributiv əlaqə rus dilində uzlaşma əlaqəsi, Azərbaycan dilində isə yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşır”*¹⁰. Məsələn: 1) Rus dilində: хорошая книга; хороший дом... 2) Azərbaycan dilində: yaxşı kitab; yaxşı ev.

Rus dilində uzlaşma əlaqəsi şəxsə, kəmiyyətə, cinsə görə reallaşsınsa, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığı üçün yalnız şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşma baş verir. Bu, Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası kimi cins kateqoriyasının da hələ formalaşmaması ilə əlaqələndirilir.

Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında qoyulan problemlərə aşağıdakılar da daxildir: *“1. Predikativ və*

⁸ Виноградов, В.В. Из истории изучения русского синтаксиса / В.В.Виноградов. – Москва: Изд-во МГУ, – 1958. – с.22

⁹ Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского языка / А.Н.Кононов. – Москва: Изд-во АН СССР, – 1960. – с.374

¹⁰ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992. –s. 87

qeyri-predikativ birləşmələr məsələsi; 2. Sərbəst və sabit birləşmələr məsələsi; 3. İsmi və feili birləşmələr və s."¹¹.

Maraqlı cəhətlərdən biri də mürəkkəb birləşmələrin struktur tiplərinin verilməsidir. Eyni zamanda, ismi və feili birləşmələrin əsasında Azərbaycan dilinin söz birləşmələrinin tədqiqindən söhbət açılır, ümumiləşmələr aparılır. İfadə vasitəsinə görə ismi birləşmələrin növləri, əsas cəhətləri izah edilir. Ənənəvi olaraq üç növ fərqləndirilir: 1) I növ təyini söz birləşmələri; 2) II növ təyini söz birləşmələri; 3) III növ təyini söz birləşmələri.

Feili birləşmələrlə bağlı Y.Seyidovun fikirləri daha maraqlıdır. O, qarşıya problem məsələlər qoyur: 1. Feili birləşmələr və tərkiblər; 2. Feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri feili birləşmələrin bir növü kimi; 3. Feili birləşmələrlə feili tərkiblərin fərqi məsələsi və s.

Alim feili birləşmələri struktur cəhətdən belə qruplaşdırır: "1. *Ad+feil tipli birləşmələr*; 2. *Feil+feil tipli birləşmələr*; 3. *Zərf +feil tipli birləşmələr*"¹².

Ad+feil" strukturlu birləşmələri öz daxilində belə qruplaşdırmışdır: "1.adlıq hallı feili birləşmələr; 2.təsirlik hallı feili birləşmələr; 3.yerlik hallı feili birləşmələr; 4.çıxışlıq hallı feili birləşmələr; 5.qoşmalı feili birləşmələr"¹³.

Daha sonra o, söz birləşməsi və cümlə üzvü məsələsinin izahına keçir. Burada cümlədə cümlə üzvü kimi iki və daha çox sözün birgə götürülmə-götürülməməsi məsələsi öz həllini tapır.

Birinci nəşrdə verilmiş "İsmi birləşmələr" bəhsinə "say birləşmələri" də daxil edilmişdir. Feil+feil; zərf+feil quruluşlu birləşmələrin birinci nəşrdə yalnız adı çəkilmiş, ikinci nəşrdə isə onlar geniş izah edilmişdir.

Y.Seyidov sözdən cümləyə: söz → söz birləşməsi → cümlə - şəkildə bir inkişaf prosesini qəbul edərək belə qənaətə gəlmişdir:

¹¹ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992. – s.74

¹² Yenə orada - s.54

¹³Yenə orada - s.57-74

“söz birləşmələri söz və cümlə arasında aralıq hadisəsidir”¹⁴.

M.Adilovun, S.Cəfərovun fikirlərinə əsaslanan Y.Seyidov hesab etmişdir ki, *mürəkkəb sözlər də söz birləşmələrinə uyğun şəkildə formalaşır. Birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində də əhəmiyyətlidir.* Bu cəhətinə görə o, mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1) I növ ismi birləşmə: *ağ saqqal, uca boy*; mürəkkəb söz: *ağsaqqal, ucaboy*; 2) II növ ismi birləşmə: *yazı taxtası, su qabı*; mürəkkəb söz: *ayaqqabı, boyunbağı*; 3) feili sifət birləşməsi: *şeyr yazan, ağac kəsən*; mürəkkəb söz: *susəpən, ağacdələn* və s.

Y.Seyidov Mirzə Kazım bəyin və L.V.Şerbanın söz və söz birləşməsinə aid fikirlərinə münasibət bildirmişdir: “*Söz birləşməsinin formal ifadəyə ehtiyacı yoxdur, yalnız təşkil olunduğu sözlərin mənasının məcmuyundan artıq mənə ifadə etdiyinə görə söz qrupundan fərqlənən hər bir sintaktik qrup mürəkkəb söz ola bilər*”¹⁵.

Y.Seyidov söz birləşmələri və qoşa sözlər məsələsinə tipoloji dilçilik nöqtəyi-nəzərindən münasibət bildirmişdir. Türk dilləri üçün xarakterik olan və qoşa sözlər adlanan belə mürəkkəb sözlərin (əl-ayaq, qol-budaq və s.) rus-Avropa dilçiliyində yalnız şifahi nitqlə əlaqədar olduğunu, türk dillərində isə ən məhsuldar sözyaratma üsulu olduğunu, koqnitiv dilçiliklə bağlılığını diqqətə çatdırmışdır.

Y.Seyidov Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlər deyərkən mürəkkəb sözlərin nəzərdə tutulduğunu daha doğru hesab etmiş, aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: “*1.Qoşa sözlər morfoloji kateqoriyadır; yəni mürəkkəb sözlərdir, ya da mürəkkəb sözlərin xüsusi bir qrupudur; 2.Qoşa sözlər leksik-sintaktik kateqoriyadır – sabit birləşmələrdir; 3.Qoşa sözlər sintaktik kateqoriyadır – söz birləşmələridir*”¹⁶.

Y.Seyidov söz birləşmələrinin sintaqmlarla, cümlə ilə oxşar və fərqli cəhətlərini də araşdırmışdır.

¹⁴ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992.- s.43

¹⁵ Yenə orada – s.58.

¹⁶ Yenə orada – s.98

Sintaqm:1. Sözdür. 2. Müstəqil söz+köməkçi söz. 3. Söz birləşməsi. 4. Cümlə. 5. Söz birləşməsi və cümlə təşkil etməyən bir neçə söz ola bilər ¹⁷.

Şifahi nitqlə bağlı olan sintaqmları daşdığı sintaktik funksiyasına görə də bir neçə qrupa ayırmışdır: “1. Cümlə üzvü. 2. Bir neçə cümlə üzvü. 3. Mürəkkəb cümlə üzvlərinin bir hissəsi. 4. Xitab. 5. Ara sözlər və s.”¹⁸.

Y.Seyidov söz birləşmələri ilə cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərini də müəyyənləşdirmiş, söz birləşmələrini həm də ən münasib bədii ifadə vasitəsi adlandırmış, onların bədii ədəbiyyatda, xüsusən poeziyada, şeirdə oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir.

O, söz birləşmələrinin tərəfləri arasında həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsinin olduğunu söyləmiş, söz birləşmələri ilə sintaktik əlaqələr məsələsini “*eyni problemin vəhdətdə olan iki tərəfi*” adlandırmışdır¹⁹.

Y.Seyidov Azərbaycan dilində tabesizlik əlaqəsi ilə birləşən sözlərin yaratdığı birləşmələri üç tipə ayırmışdır: “1) qoşa sözlər; 2) həmcins üzvlər; 3) söz birləşmələri”²⁰.

Burada qoşa sözlər (dəftər-kitab, uşaq-muşaq) və həmcins üzvlər arasında (Bakı və Moskva, Əsli və Aytən) tabesizlik əlaqəsinin olması heç bir şübhə doğurmur. Lakin söz birləşmələrində tabesizlik əlaqəsinin olmasını birmənalı şəkildə qəbul etmək olmur.

Y.Seyidov da fikrə bir qədər həssaslıqla yanaşmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir: Tabesizlik əlaqəli birləşmələr (“Hərb və sülh”, “Leyli və Məcnun”) bir ad bildirsə də, qoşa sözlərdən fərqli olaraq bir məna ifadə etmir. Onları bir sözə bərabərləşdirmək olmur. Dilimizdə sabitləşmiş “Leyli və Məcnun” tipli birləşmələrdə tərəflərə müdaxilə etmək, dəyişdirmək mümkün deyil. Yəni bu adı “Leyli və Kərəm” şəklində, “Əsli və Kərəm”i isə “Züleyxa və

¹⁷ Seyidov, Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov.– Bakı: Maarif, – 1966. – s.72

¹⁸ Yenə orada - s.78

¹⁹ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992. –s.91

²⁰ Yenə orada - s.82

Kərəm” şəklində işlətmək olmaz.

Y.Seyidov söz birləşmələrinin əsas tərəflərinin ifadə vasitələrini nəzərə alaraq onların üç tipini müəyyənləşdirmişdir: 1. İsmi birləşmələr; 2. Feili birləşmələr; 3. Zərf birləşmələri.

I fəslin ikinci paraqrafında Y.Seyidovun *“İsmi birləşmələr”* ilə bağlı nəzəri görüşləri təhlil edilir. XX əsrin ikinci yarısına qədər ismi birləşmələr təyini söz birləşmələrinə bərabər tutulmuş və onların üç növü üzərində dayanılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə ən davamlı tədqiqatlar M.Hüseynzadəyə, daha sonra Y. Seyidova məxsus olmuşdur.

Y.Seyidov M.Hüseynzadənin konsepsiyası əsasında söz birləşmələrinə yanaşmış, öz müəlliminin təyini söz birləşmələri ilə bağlı söylədiyi fikirləri genişləndirmiş, ismi birləşmələrin digər növlərini də tədqiqata cəlb etmişdir.

“İsmi birləşmə” ifadəsi ilə ilk dəfə Azərbaycan EA-nın “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri”(1961) kitabında termin kimi dilimizə daxil olmuşdur. Burada ismi və feili birləşmələrdən bəhs edilmiş, təyini söz birləşmələri ismi birləşmələrin daxilində izah edilmişdir.

I növ təyini söz birləşmələrini tərəflərin (I tərəfin) ifadə vasitələrinə görə müxtəlif cür təsnif etmişlər. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında məntiqi əlaqəni nəzərə alaraq M.Hüseynzadə yazmışdır: *“Bir-birinə qonşu olan, biri digərinin yanında işlənən hər iki söz yanaşma üsulu ilə təyini söz birləşməsi əmələ gətirir: bunun üçün, hər şeydən əvvəl, tərəflər arasında məna bağlılığı tələb olunur”*. M.Hüseynzadə I növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin xarakterini nəzərə alaraq dörd qrupa bölmüşdür: *“1) isim+isim; 2) sifət+isim; 3) say+isim; 4) işarə əvəzliyi+isim”*²¹.

Y.Seyidov məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirmiş və beş qrup müəyyən etmişdir: *“1. isim+isim; 2. sifət+isim; 3. say+isim; 4. əvəzlik+isim; 5. feili sifət+isim”*²².

²¹ Hüseynzadə, M. Təyini söz birləşmələri // Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: ADU, – 1959. – s.182

²² Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992. –s.173

O, ismi birləşmələr adı altında əsas tərəfi isimlər və ya isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan birləşmələri nəzərdə tutmuş, onların ən geniş yayılmış formalarını müəyyən etmişdir: 1) isim+isim: *gümüş qaşiq, qala qapısı*; 2) sifət+isim: *dadlı meyvə, gözəl fikir*; 3) say+isim: *beş adam, xeyli kitab*; 4) əvəzlik+isim: *həmin qız, bu dağlar*; 5) feili sifət+isim: *ağlayan uşaq, gedən adam*.

Birinci (asılı) tərəfin ifadə vasitəsi olaraq bizə elə gəlir ki, siyahını bir az da artırmaq olardı. Məsələn,

6) ismi birləşmə+isim: *polis rəisi Əli Məmmədov*;

7) feili sifət tərkibi + isim: *şiddətlə dalğalanan dəniz*;

Y.Seyidov qeyd edir ki, *ismi birləşmələr türkologiyada “ad birləşmələri”, “sifət birləşmələri”, “say birləşmələri” və digər adlarla; Azərbaycan dilçiliyində isə “təyini söz birləşmələri” adı ilə tanınmışdır. Son zamanlarda isə “ismi birləşmə” ifadəsi daha çox işlənir*²³.

I növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində Y.Seyidov heç bir qrammatik-morfoloji göstəricinin işlənmədiyini, tərəfləri arasında mənaca yanaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd etmişdir.

II növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında hansı sintaktik əlaqənin olması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Elminəzəri ədəbiyyatda həmin tərkiblərin komponentlərinin uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanması qəbul edilmiş faktdır. Lakin II növ ismi birləşmələrin komponentləri arasında yanaşma əlaqəsinin olması fikrini ilk dəfə Y.Seyidov sübut etmişdir. Ondan sonra yalnız Q. Kazımov Y.Seyidova istinadən II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olduğu fikrini məqbul saymışdır.

Y.Seyidov Ə.Abdullayevin fikirlərinə də etiraz etmişdir. O yazmışdır: *“Ə.Abdullayev yazmışdır ki, II növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqəsi var, əslində birinci tərəf yanaşma əlaqəsi ilə ikinci tərəflə əlaqələnir; eləcə də hal şəkilçisi olmayıb təsirlik hal mövqeyində dayanan və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq rolunda olan söz idarə olunmur, yanaşma əlaqəsi ilə başqa*

²³ Yenə orada –s.175

sözə aid olur. Düz deyil ki, qoşmalar idarə edir”²⁴.

Alimin bu fikirlərində qarışıqlıq var. Məlumdur ki, qoşma özündən asılı olan sözün ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənməsini tələb edən köməkçi nitq hissəsidir. Demək, qoşmanın tələbi ilə isim müxtəlif hallarda işlənirsə, cildini, formasını dəyişmək məcburiyyətində qalırsa, idarə olunur.

Məlumdur ki, uzlaşma və idarə əlaqələri birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlərin daxil olmasına şərait yaradır. Həmin xüsusiyyət məhdud şəkildə olsa da, yanaşma əlaqəsinə də aiddir. Lakin “*dəniz suyu*” tipli birləşmələr yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə qurulduğu halda, tərəflər arasına söz daxil ola bilmir. Bu cəhət tərəflər arasına sözün və ya sözlərin daxil ola bilməməsi, əlaqə üsullarından daha çox, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi ilə əlaqədardır.

“*Dəniz suyu*” tipli birləşmələrin tərəfləri arasında idarə əlaqəsinin olması fikrini qəbul edən dilçilər vardır (N.Dmitriyev, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, R.Xəlilov). Belə birləşmələrdə idarə əlaqəsi barədə mülahizənin məntiqsiz olması barəsində Y.Seyidov yazmışdır: “*İdarə əlaqəsindən danışılarkən qeyd edilməlidir ki, “vətənin torpağı” tipli birləşmələrdə ikinci tərəf birinci tərəfi idarə edir. Burada “vətənin” sözünün idarə olunmasını göstərən yiyəlik hal şəkilçisidir (-in). “Vətən torpağı” birləşməsinin birinci tərəfində isə belə bir şəkilçi yoxdur. Deməli, burada idarə əlaqəsinin əlaməti yoxdur*”. Doğrudan da, “*vətən torpağı*” elə “*vətənin torpağı*” deməkdir. Lakin buradan çıxış edərək birləşmənin birinci tərəfinin idarə olunmasını, yəni onun ikinci tərəflə idarə əlaqəsində olmasını söyləmək düzgün deyil.

Qeyri-təyini birləşmələr yuxarıda göstərdiyimiz qruplara daxil ola bilmir, onlarda tələb olunan cəhətləri özündə əks etdirə bilmir. Belə birləşmələr təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr və ya qeyri-təyini birləşmələr adlanır. Y.Seyidov bu

²⁴Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə]/Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s.621

birləşmələri altı qrupda ümumiləşdirmişdir:

1) Birinci tərəf adlıq halda, mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəf sifət olan birləşmələr: *əlləri qanlı, gözləri yaşlı*; 2) birinci tərəf yönlük halda işlənən birləşmələr: *İslama hörmətlə, vətənə məhəbbətlə*; 3) birinci tərəfi yerlik halda işlənən qeyri-təyini birləşmələr: *çiyində saz, əlində qələm*; 4) birinci tərəfi çıxışlıq halda işlənən birləşmələr: *dağdan ağır, aydan arı*; 5) qoşmaların iştirakı ilə düzələn birləşmələr: *sənin kimi müəllim, kəndə sarı yol*; 6) əlavəli birləşmələr. Bu birləşmələr əlavəli cümlə üzvü+əlavə quruluşunda olur: *gələcəyə - azadlığa gedən yolçular*²⁵.

I fəslin üçüncü paragrafında **“Feili birləşmələr”** araşdırılır. Y.Seyidov bu birləşmələrin əsas tərəflərinin oxşar cəhətlərə malik olduğunu nəzərə alaraq daha çox asılı tərəflərlə bağlı ümumiləşmələr aparmış, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: *1.ad+feil tipli birləşmələr*; *2.feil+feil tipli birləşmələr*; *3.zərf+feil tipli birləşmələr*²⁶

1. Ad+feil tipli birləşmələrdə birinci – asılı tərəf isim (*kitab oxuyanda*), əvəzlik (*səni görən*), sifət (*yaxşını qiymətləndirmək*) və sayla (*beşdən üçü çıxanda*) ifadə edilə bilər.

Y.Seyidov göstərilən birləşmələrdə birinci tərəfin ümumi qrammatik cəhətlərini nəzərə alaraq onları adlıq, təsirlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallı feili birləşmələrə bölmüşdür.

2. Feil+feil tipli birləşmələrdə asılı tərəflər feillərdən ibarət olur: 1) durub → baxmaq (məsdər); 2) durub → baxan (feili sifət); 3) durub → baxanda (feili bağlama).

3. Zərf+feil tipli feili birləşmələrdə asılı tərəf zərfin müxtəlif növləri ilə ifadə edilir. Bu birləşmələrdə birinci və ikinci tərəflər arasında müxtəlif mənə əlaqələri özünü göstərir: *təəccüblə baxan* (tərz), *geç gəlmək* (zaman), *irəli çıxanda* (yer) və s.

Göründüyü kimi, zərf+feil tipli birləşmələrdə bəzən birinci tərəf tərz, səbəb bildirdikdə hal şəkilçisiz işlənir, əsas tərəfə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, hal şəkilçilərinin fəal işləndiyi yer zərfləri birinci

²⁵ Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – 1992. –s.194

²⁶Yenə orada - s.138

tərəf olduqda isə əsas tərəflə asılı tərəf arasında idarə əlaqəsi yaranır:

Y.Seyidov bu birləşmələrlə feili tərkiblər arasında fərq qoyulmasının vacibliyini də diqqətə çatdırmışdır: *“Feili birləşmələr – tərkiblər” paralelizminin işlədilməsi səhvdir. Bunlar eyni nitq faktına əsaslanan müxtəlif anlayışlardır*”²⁷.

Dissertasiyanın II fəslı *“Cümlə və onun qrammatik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində Yusif Seyidovun rolu”* adlanır. Bu fəslin birinci paraqrafında *“Sadə cümlə və onun növləri”* araşdırılır. Y.Seyidov cümlələri quruluşca iki yerə bölmüşdür: sadə və mürəkkəb. Sadə cümlələri təsnif edərkən nəzərdə tutulan bir istiqamət də onların cümləyə birləşməli və tək cümləyə bölünməsidir.

Cümləyə birləşməli cümlələr həm mübtədə, həm də xəbər əsasında formalaşır. Bu cümlələrdə bəzən mübtədə buraxılır. Lakin onun bərpası heç bir çətinlik törətmir (*Tanımiram - Mən tanımiram*).

Y.Seyidov mübtədəsi buraxılan müəyyən şəxslı cümlələri cümləyə birləşməli hesab edilməsi fikri ilə razılaşmır. Mübtədənin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq müəllif sadə cümlələri şəxslı və şəxssız cümlələrə bölmüşdür. Şəxslı cümlələrin isə üç növünü ayırmışdır: a) *müəyyən şəxslı cümlə*; b) *qeyri-müəyyən şəxslı cümlə*; c) *ümumi şəxslı cümlə*²⁸.

II fəslin birinci paraqrafının birinci bəndində *“Ümumi şəxslı cümlələr”* araşdırılır. Y.Seyidova görə, *“ümumi şəxslı cümlələr müəyyən hadisələrdən çıxan nəticələri bildirir, qısa şəkildə geniş mənə daşıyır, bir qədər də məcaziliyi əks etdirir”*. O, ümumi şəxslı cümlələrlə, onlara oxşar olan müəyyən şəxslı cümlələrin bir-birindən həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən fərqləndiyini nümunələrlə izah etmişdir. Alimin qənətinə görə, müəyyən şəxslı cümlələrdə iş, hərəkət, hökm konkret bir şəxsə aid olur, ünvanı bilinir. Müəyyən şəxslı cümlələrin xəbərləri şəxsə, kəmiyyətə, zamana, feilin şəkillərinə görə dəyişir: *yazıram, yazırsan, yazır* və s.

²⁷ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s.662

²⁸ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çayıoğlu, – c. 10. – 2011. –s. 458

Bu xüsusiyyətlər ümumi şəxslı cümlələrdə müşahidə olunmur.

II fəslin birinci paraqrafının ikinci bəndində “**Şəxssiz cümlələr**”lə bağlı fikirlər tədqiqata cəlb olunur. Şəxssiz cümlələrdə mübtədə iştirak etmir, xəbərdə ifadə olunan hərəkətin, halın hansı şəxsə, kimə aid olması təsəvvür edilmir. Şəxssiz cümlələr həm ismi xəbərli, həm də feili xəbərli ola bilər. Məsələn: *Vaxtdır. Artıq gecdir. Gecənin yarısıdır; Ondan zəhləm gedir.*

Şəxssiz sadə cümlələrin xəbəri məsdərlə ifadə olunan bir növünə də rast gəlirik. Bu cümlələrin semantikasında vaciblik, zərurilik ifadə edilir: *Əlac bircə şeyə qalır; Qaraşa namuslu ailə yaratmağın təhrini öyrətmək* (M.İbrahimov).

Şəxssiz cümlələrlə bağlı müəllifin belə bir fikrini də qeyd etmək yerinə düşər. “*Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr ya lakoniklik xatirinə sözün buraxılması və ya isimlə feilin birləşərək frazeoloji vahid yaratması nəticəsində əmələ gəlmişdir*”. Bu fikirlə biz o qədər də razılaşmırıq. Çünki alim özü də digər elmi ədəbiyyatlar da şəxssiz cümlə haqqında belə bir tərifı əsas götürmüşdür ki, bu cümlələrin mübtədəsı olmur və onu təxmin edib artırmaq da mümkün deyil. Amma qənaət nəticəsində mübtədə ixtisar edilmiş olsa idi, onu bərpa etmək mümkün olardı. Məsələn, *Gəlirik// Biz gəlirik. Çatdım// Mən çatdım* və s.

Y.Seyidov şəxssiz cümlələrin tarixinin daha irəliyə getdiyini söyləmiş, Nəsiminin dilindən bəhs edərkən bu məsələyə də toxunmuşdur. Onun fikrincə, “*Nəsiminin dilində şəxssiz cümlələrin tam formalaşmış, çox istifadə edilən bir tipi yoxdur. Sonu “gərək” sözü ilə bitən cümlələr Nəsiminin dilində intensiv işlənmişdir. Bəzi hallarda bu sözün köməyi ilə şəxssiz cümlələr də yaradılmışdır*”²⁹. Nümunə:*Naz edərsə, nazını çəkmək gərək, can fəda qılmaq gərək* (Nəsimi).

Cümlələrin şəxssiz olmasına sözlərin məcazlaşması və frazeoloji ifadələrin də təsiri olmuşdur. Burada “nazını çəkmək, can

²⁹ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 3. – 2010. – s.236

fəda qılmaq” idiomatik ifadələri imkan vermir ki, “gərək” sözü ayrılıqda müstəqil xəbər kimi işlənsin. Əgər ayrılısa, “nazını çəkmək, can fəda qılmaq” birləşmələri mübtədəyə çevrilər və cümlələr müəyyən şəxslə cümlələr olar.

II fəslin birinci paragrafının üçüncü bəndində **“Adlıq cümlələr”** araşdırılır. Y.Seyidov bu cümlələrin yazılı nitq üçün xarakterik olduğunu, bədii üslubda işləndiyini qeyd edir.

Q.Kazımovun fikrincə, *“Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını intonasianın köməyi ilə təsdiq edən sadə təktərkibli cümlələrə adlıq cümlə deyilir”*³⁰.

Y.Seyidov bu tərifə uğurlu hesab etmir. Qeyd edir ki, tərifdə sadə, təktərkibli sözləri yerinə düşmür. Eyni zamanda adlıq cümlələri predikativ cümlələrin hər hansı bir bölgüsünə daxil etmək doğru deyil. Adlıq cümlələrin ancaq mübtədə əsasında formalaşması haqqında fikrin burada da yer alması düşündürücüdür.

Adlıq cümlələrlə bağlı Y.Seyidovun bir fikri də maraqlıdır. O, zahiri cəhətdən adlıq cümləyə bənzəyən *“Hər sözü bir ulduz, bir şəffaf almaz” (S.V.); “Hava sakit... Dəniz şəffaf...” (S.V.)* tipli cümlələri adlıq cümlələrdən fərqləndirir, baş üzvlər əsasında yaranmış, bədii mühitdə, kontekstual şəraitdə xəbərlik əlamətləri ixtisar edilən cümlələr hesab edir.

II fəslin ikinci paragrafı **“Mürəkkəb cümlə və onun növləri”** adlanır. Y.Seyidovun mürəkkəb cümlələrlə bağlı fikirlərini əsaslandırın mənbə *“Nəsiminin dili”* monoqrafiyasıdır. Alim tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, şairin dilində mürəkkəb cümlə və onun növləri formalaşmış haldadır. Lakin burada keçid prosesi, tabesizliklə tabeliliyin qarışıq halları da özünü göstərir. Bu baxımdan Nəsimi dilində mürəkkəb cümlələri Y.Seyidov üç qrupa bölmüşdür: 1) *keçid prosesində olanlar*; 2) *tabesiz mürəkkəb cümlələr*; 3) *tabeli mürəkkəb cümlələr*³¹.

Cümlənin quruluşca növləri, sadə və mürəkkəb cümlələr,

³⁰ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: Adiloğlu, – 2007. – s.191

³¹ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 3. – 2010. – s.242-250

mürəkkəb cümlələrin növləri ilə əlaqədar geniş elmi məlumat hər birimizə məlumdur. Buna görə biz ikinci fəslin ikinci paraqrafında mürəkkəb cümlələrlə bağlı bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirməyi, Y.Seyidovun həmin məsələlərə münasibətini, fərqli fikirlərini göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin – sadə cümlələrin tabesizlik və tabelilik əlaqəsi ilə bağlandığını nəzərə alaraq onları iki qrupda təsnif edirlər: 1) Tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) Tabeli mürəkkəb cümlələr.

II fəslin ikinci paraqrafının birinci bəndində **“Tabesiz mürəkkəb cümlələr”** araşdırılır. Y.Seyidov tabesiz mürəkkəb cümlənin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir:

“1) Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələr bir-birindən asılı olmur;

2) Komponentlər arasında tabesizlik əlaqəsi mövcuddur;

3) Komponentlər öz aralarında həm intonasiya, həm də tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir;

4) Komponentlər arasında güclü semantik əlaqə müşahidə edilir”³².

Y.Seyidov tərəfindən təqdim edilmiş bu cəhətlər Azərbaycan dilçiliyində birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir. O, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə beş mənə növü qeyd edir:

1) zaman əlaqəsi; 2) səbəb-nəticə əlaqəsi; 3) qarşılaşdırma əlaqəsi; 4) aydınlaşdırma əlaqəsi; 5) bölüşdürmə əlaqəsi.

Y.Seyidovun maraqlı bir açıqlaması var: *“Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələri müxtəlif olsa da, onların hamısında zaman əlaqəsi olur. Konkret mənə növündən asılı olmayaraq tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin bildirdiyi hadisə və hərəkətlər ya eyni zamanda, ya da bir-birinin ardınca baş verir”³³.*

Q.Kazımov tabesiz mürəkkəb cümlədə altı mənə növü göstərir: birləşdirmə, bölüşdürmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma.

³² Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çarşıoğlu, – c. 10. – 2011. –s.497

³³ Yenə orada - s.503

Belə bir bölgüyə Y.Seyidov etirazını bildirərək yazır: “*birləşdirmə və qoşulma adları buraya uyğun deyil*”³⁴.

Zənnimizcə, Y.Seyidovun “birləşdirmə və qoşulma” əlaqələri ilə bağlı mülahizələri daha ağılabatandır. Həmin növlər mənə əlaqələri ilə deyil, cümlənin strukturu ilə bağlı olan məsələlər kimi izah edilməlidir.

II fəslin ikinci paraqrafının ikinci bəndində “***Tabeli mürəkkəb cümlələr***” araşdırılır. Tabeli mürəkkəb cümlələri Y.Seyidov belə izah etmişdir: “*Biri digərindən asılı olub, onu izah edib aydınlaşdıran və bərabərhüquqlu olmayan cümlələrdir*”³⁵.

Q.Kazımovun “Sintaksis” dərslində belə cümlələr haqqında məlumatı Y.Seyidov diqqətlə izləmiş və münasibətini belə bildirmişdir: “*Tabeli mürəkkəb cümlələr*” bəhsi bu cümlə tipinin tərfi ilə başlayır, *tabesiz mürəkkəb cümlələrlə müqayisə verilir və belə bir inkişaf yolu qeyd edilir: “Sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə*”³⁶.

Bundan sonra baş və budaq cümlənin nədən ibarət olması açıqlanır, nümunələrlə izah olunur. Sonra budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr sadalanır: bağlayıcılar və qəlib sözlər, intonasiya, determinat bağlayıcı kimi (burada, bir həftə əvvəl).

Y.Seyidov göstərir ki, Q.Kazımov “*Bağlayıcı vasitələrə görə tabeli mürəkkəb cümlə növlərini müəyyənləşdirərkən M.Şirəliyevin bölgüsünü əsas götürmüşdür*. Eyni zamanda o, Q.Kazımovun budaq cümlələrin on beş növünün müəyyənləşdirməsini razılıqla qarşılamamışdır. O yazırdı: “*bunlardan dördü mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin budaq cümlələri; onu zərflik budaq cümlələrinin növləri; biri qoşulma budaq cümləsidir*”³⁷.

Y.Seyidov qoşulma budaq cümləsini ayrıca bir növ kimi qəbul

³⁴ Yenə orada- s. 662

³⁵ Дмитриев, Н.К. Строй турецкого языка / Н.К.Дмитриев.– Ленинград: Наука, – 1939. –с.504

³⁶ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: Adiloğlu, – 2007. – s.302

³⁷ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s.663

etmir, onu “*budaq cümlələr sisteminə uyğun gəlməyən, qrammatik qaydalarla tənzimlənmiş ədəbi dil faktı deyil, üslubla əlaqədar kənara çıxma hal hesab edir*”³⁸.

Dissertasiyanın III fəslı “*Yusif Seyidovun cümlə üzvləri və digər sintaktik kateqoriyalarla bağlı nəzəri görüşlərinin təhlili*” adlanır. Bu fəslin birinci paraqrafında alimin “*Cümlə üzvləri*” ilə əlaqədar fikirləri təhlil edilmişdir. Mətn sintaksisində həmişə cümlə üzvləri ilə əlaqədar olan məsələlərdə mübahisəli məqamlar olmuşdur. İlk növbədə, “bir cümlə üzvü bir, yoxsa bir neçə sözlə ifadə edilməlidir?” sualına cavab tapmaq tələb edilir. Y.Seyidovun fikrincə, “*cümlə təhlilində hər bir söz, mümkün qədər ayrıca üzv kimi götürülməlidir*”³⁹.

Ümumiyyətlə, cümlə üzvləri məsələsinə kompleks şəkildə yanaşılmasa, məsələnin düzgün həllinə nail olmaq mümkün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, formaca növündən asılı olmayaraq frazeoloji birləşmələr sözbəsöz təhlil edilmir, bütövlükdə bir cümlə üzvü olur. Tərkib hissələrinin leksik mənasından, cümlədəki mövqeyindən və s. asılı olaraq söz birləşməsini təşkil edən iki söz bir cümlə üzvü ola bilər. Məlumdur ki, bəzi I növ təyini söz birləşmələri, adlıq hallı feili birləşmələr, II və III növ təyini söz birləşmələrini cümlədə tərəflərinə ayıraraq ayrıca cümlə üzvləri kimi götürmək mümkün olmur.

Lakin elə birləşmələr var ki, istisnadır. Məsələn, III növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf II və III şəxsin cəminə aid şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunarsa, ikinci tərəfdə onlara uyğun mənsubiyyət şəkilçisi işlənməzsə, bu zaman ikinci tərəf kontekstdən asılı olaraq uyğun cümlə üzvü, birinci tərəf isə təyin funksiyasında çıxış edir: *Bizim (sizin) kəndə qaz kəməri çəkildi*.

Y.Seyidov cümlə üzvləri məsələsini də sistemli araşdırmışdır. Doğru olaraq qeyd etmişdir ki, *dildə nə qədər söz varsa, hamısından nitqdə istifadə olunur*. Dilin heç bir sözü cümlədən kənar qala

³⁸ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s.663

³⁹ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çarşıoğlu, – c. 10. – 2011. –s.402

bilməz. Həmin sözləri isə cümlədəki roluna görə üç qrupa bölə bilərik: 1.*Cümlə üzvləri*. 2.*Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər*. 3.*Köməkçi vasitələr – köməkçi sözlər*⁴⁰.

Cümlə üzvləri baş (mübtəda və xəbər) və ikinci dərəcəli üzvlərə (tamamlıq, təyin, zərflək) bölünür. Biz də bu cəhəti əsas götürərək Y.Seyidovun fikirlərini baş və ikinci dərəcəli üzvlərə görə təqdim edəcəyik.

III fəslin birinci paraqrafının birinci bəndi **“Baş üzvlər”** adlanır. Y.Seyidovun cümlə üzvləri ilə əlaqədar fikirləri belədir: *“Mübtəda baş üzv olaraq cümlədəki digər üzvlərin heç birindən asılı deyil. Tam müstəqil bir cümlə üzvüdür”*⁴¹.

Burada Y.Seyidovun mübtəda və xəbər arasında sintaktik əlaqə məsələsinə münasibəti haqqında fikirlərini diqqət yetirək. Alim bu haqda yazır: *“Xəbər mübtədaya aid hərəkəti və əlaməti bildirir”*. Əslində burada əlaməti əvəzinə hal-vəziyyətin ifadəsinin işlənməsi semantik cəhətdən daha dolğun olardı. Bunu Y.Seyidov sonrakı tədqiqlərində nəzərə alaraq yazır:

“1. İnsanlar uçmaq barədə neçə yüz min il əvvəllər düşünürdülər; 2. İndiki həyatı təyyarələrsiz təsəvvür etmək çətindir.

Birinci cümlədə xəbər mübtədaya aid hərəkəti, ikincidə isə hal-vəziyyəti bildirir”.

Müəllif daha sonra yazır: *“Xəbərin qrammatik cəhətdən mübtədaya tabe olması qrammatik cəhətdən ona uyğunlaşmasıdır. Yəni mübtədə hansı şəxsə və hansı kəmiyyətdə olsa, xəbər də ona uyğun olmalıdır”*⁴².

Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilən xəbərlə mübtəda arasında uzlaşmanın olmaması məsələsi də ilkin olaraq Y.Seyidov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn; Bu mavi, bəzəksiz göy ***bizimdir***(R.Rza); *Sizədir* sözüm mənim, eloğlu, doğma qardaş (R.Rza).

Y.Seyidovun xəbərin quruluşca növü məsələsində maraqlı

⁴⁰ Yenə orada – s. 340

⁴¹ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çarşıoğlu, – c. 10. – 2011. – s.280

⁴² Yenə orada - s. 348

fikirləri vardır. O, Q.Kazımovun xəbərlə bağlı fikirlərinə də münasibət bildirmişdir: Xəbərin quruluşca iki növü qeyd olunur. Dilçilikdə bu bölgü birmənalıdır. Lakin izahında fikir ayrılığı var. Q.Kazımovun sadə xəbər hesab etdiyi bəzi faktların bir qismi etiraz doğurur. O yazır: *“Etmək, eləmək, olmaq sözləri qeyri-müstəqil feil kimi çox işlənir. Başqa bir sözlə, xüsusən, adlarla birləşərək mürəkkəb feillər əmələ gətirir”*⁴³.

Y.Seyidov isə yazır: *“Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur və bunlar da mürəkkəb feil əmələ gətirmir. Belələrini (bişuş edərdi, narahat eləmir, bağlı olub və s.) sadə xəbər hesab etmək də doğru deyil. “On dörd-on beş yaşında olardı”, “udquna-udquna qalmışdı”, “zəhmət vermişəm, cıncırını çıxarmadı və s. iki, üç sözlü xəbərləri sadə hesab etməyi də heç cür əsaslandırmaq olmaz. Frazoloji birləşmələrlə ifadə edilən xəbərlər rus dilçiliyində də sadə xəbərlər adlandırılır. Ancaq bu da dəqiq deyil. Xəbər və ya hər hansı bir cümlə üzvü iki və daha artıq sözdən ibarətdirsə, o mürəkkəbdir, burada məna rol oynayır”*⁴⁴.

Doğrudur, feilin tədqiqi ilə bağlı dilçiliyimizdə son illərə qədər elmi araşdırmalar olmuşdur və yenə də tədqiqatlar davam etdirilir. Bu sahədə M.Hüseynzadənin, H.Mirzəyevin, V.Əliyevin, B.Xəlilovun və başqalarının dərin elmi axtarışları olmuşdur.

N.Cəfərov Y.Seyidovun VI-VII siniflər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyi haqqında yazır: *“Artıq sübut edilmişdir ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər yoxdur. Müəllif özü də bunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Ancaq bu dərslərdə o, metodik fənd işlətməmişdir. Yəni yazmamışdır ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur. Yazmışdır ki, Azərbaycan dilində hərəkət bildirən mürəkkəb söz yoxdur. Mürəkkəb ismə və sifətə aid misallar verir və əlavə edir ki, dilimizdə bu tipli mürəkkəb feil yoxdur. Gedib-gəlmək, atılıb-düşmək kimi birləşmələri şərti olaraq mürəkkəb feil kimi təqdim*

⁴³ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: Aspoliqraf LTD, – 2004. – s.113

⁴⁴ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s. 655

etmişdir. Güman edirik ki, gələcəkdə belələri də verilməyəcək"⁴⁵.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin olub-olmaması həll olunmamış məsələdir. Əgər "*dost-düşmən*" tipli sözlər mürəkkəb isim; "*beş-on*" tipli sözlər mürəkkəb say; "*dadlı-tamli*" tipli sözlər mürəkkəb sifət adlandırılırsa, bəs görəsən, "*qaça-qaça, danışıb-gülmək*" və s. bu tipli sözləri biz mürəkkəb feil deyil, nə adlandırmalıyıq? Yuxarıdakı sitatdan da göründüyü kimi, elə Y.Seyidov özü də bu fikirdə tərəddüd etmiş, dilimizdə mürəkkəb feil yoxdur desə də, gedib-gəlmək, atılıb-düşmək kimi vahidləri mürəkkəb feil kimi təqdim etmişdir⁴⁶.

Bu paraqrafın ikinci bəndi "*İkinci dərəcəli üzvlər*" adlanır. İkinci dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq və zərflik), onların cümlədə mövqeyi, baş üzvlərlə münasibətləri elmi-nəzəri ədəbiyyatda geniş izah edilmişdir. Bəzən dəqiq olmayan fikirlərə də rast gəlirik.

Y.Seyidov ikinci dərəcəli üzvlərin də müstəqil söz olduğunu, ayrıca suala cavab verdiyini, digər üzvlərlə əlaqələndiyi fikrini qəbul edir. Lakin Q.Kazımovun "*İkinci dərəcəli üzvlər ikinci dərəcəli fikirlər, cümlə daxilində II dərəcəli mənalara ifadə edir*" fikri ilə razılaşmır. Qeyd edir ki, ikinci dərəcəli üzvlər məzmununa görə yox, cümlənin strukturundakı mövqeyinə görə ikinci dərəcəlidir. Daha sonra Q.Kazımov belə bir fikir irəli sürür: "*Bəzən II dərəcəli üzvlər ikinci dərəcəli deyil, əsas mənanın daşıyıcıları olur*"⁴⁷.

Y.Seyidov daha sonra tamamlıqla bağlı Q.Kazımovun fikrinə tənqidi münasibət bildirmiş, onun bəzən artıq, lüzumsuz ifadələr, cümlələr işlətdiyini nəzərə çatdırmışdır. Q.Kazımov *tamamlığı hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnən əşya, obyekt adlandırır*. Y.Seyidovun fikrincə, bu tərif mücərrəddir. Təyin və zərflik izah edilməmiş onlardan tamamlığın tərifində istifadə edilməsini uğurlu hesab etmir: "*Bu halda atributiv səciyyəli təyindən və adverbial səciyyəli zərflikdən fərqli olaraq tamamlıqlar əşya məzmunlu olur,*

⁴⁵ Yəni orada – s.3

⁴⁶ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çarşıoğlu, – c. 10. – 2011. – s. 8

⁴⁷Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: Adiloğlu, – 2007. – s.117

obyekt bildirir” fikri belə bir müqayisə dərslük üçün məqbul sayıla bilməz”⁴⁸. Y.Seyidov atributiv səciyyəli olmayan təyin, adverbial səciyyəli zərflük ifadələrini də qəbul etməmişdir.

Y.Seyidov Q.Kazımovun vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlarla bağlı verdiyi sadə məlumatı ali məktəb dərslüyü üçün bir qədər yetərsiz hesab edir, tamamlıq və zərflüyün müqayisəsinin tamamlıqdan sonra deyil, zərflükdən sonra verilməsini məqbul sayır: *“Yaxşı olardı ki, bu fərqləndirmə və ya müqayisə zərflük bəhsindən sonra verilə idi”*⁴⁹.

Bu cəhətdən biz də Y.Seyidovun qənaətini əsaslı hesab edirik. Çünki hər iki cümlə üzvü şagirdə aydın olmalı və daha sonra onların müqayisəsi aparılmalıdır.

Y.Seyidov Q.Kazımovun təyinlə bağlı fikirlərini də diqqətdən kənar qoymamışdır. Q.Kazımov təyin haqqında yazır: *“Təyin digər ikinci dərəcəli üzvlərdən – tamamlıq və zərflükdən fərqli olaraq cümlədə atributiv əlaqənin yaranmasına səbəb olur”*⁵⁰.

Y.Seyidov bu fikri belə şərh etmişdir: *“Doğrudur, təyinin tərifində onun II dərəcəli üzv olduğunu, mötərizədə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Müəllif bilməmiş deyil ki, tərif necə olmalıdır? İzahsız, sualsız”*⁵¹.

Y.Seyidovun Q.Kazımovun dərslüyündə zərflüklə bağlı fikirlərinə də bəzi iradları olmuşdur. Zərflüyün tərifində onun xüsusiyyətlərinin sadalanmasını lüzumsuz hesab edir. Q.Kazımovun zərflüyün məna növləri ilə bağlı təriflərini də tərifdən daha çox izahata bənzədir, onun işlətdiyi “adverbial sifət” ifadəsinə etiraz edir. *“Yəni yumşaq, gözəl, yaxşı sözləri əşyanın əlamətini bildirən zaman sifətdir, hərəkətin əlamətini bildirəndə zərflüdür”*⁵².

Q.Kazımov belə sözlərin bəzən morfolojiya kitabında səhvən

⁴⁸ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s.655

⁴⁹ Yəne orada - s.656

⁵⁰ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: Adiloğlu, – 2007. – s.141

⁵¹ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Univers. nəşr., – c. 9. – 2010. – s.656

⁵²Yəne orada- s.657

həm sifət, həm də zərf adlandırıldığını, ikili xarakterli olduğunu qəbul etmir. Onların feili xəbərə aid olduqda adverbiallaşdığı fikrini irəli sürür. Y.Seyidov da bu fikri qəbul edir, lakin tək bu cəhətə görə onlara “adverbial sifət” deyilməsinin əleyhinədir.

III fəslin ikinci paragrafında “*Sintaktik funksiya daşımayan sözlər*”dən bəhs edilir. Bu paragrafın birinci bəndində “*Xitablar*” araşdırılır. Məlumdur ki, xitablar digər cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girmədiyindən cümlə üzvü hesab edilmir. Lakin bu fikri qəbul etməyənlər də olmuşdur⁵³.

Ara söz və xitabları Azərbaycan dilçiliyində cümlənin digər üzvləri ilə əlaqəsi olmayan üzvlər də adlandırırlar. Y.Seyidov *bəzi hallarda müraciət bildirən sözlərin (dağlar, Bakı) mətnə ikinci şəxsi bildirdiyini və qismən də olsa, xəbərlə uzlaşdığını qeyd etmişdir*⁵⁴.

A.K.Kaydarov müraciət bildirən sözlərdən “ekspressivlik bildirən sözlər” adı altında leksikologiya bölməsində bəhs edilməsini münasib hesab etmişdir. B.Xasanov müraciət bildirən sözləri “sosiolinqvistikanın tədqiqat obyektı” hesab etmişdir. Özbək dilçiliyində hesab edilmişdir ki, *müraciət bildirən sözlər, əsasən, nitq vahidləridir*. Qırğızcada I.Jakıpov müraciət bildirən sözləri sintaksis şöbəsinə daxil etmişdir. Qaraqalpaqlar da bu əhəmiyyətə istinadən, müraciət bildirən sözləri sintaksisin tərkibində öyrənmiş, müxtəlif intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə üstünlük verilmişdir. Tatar dilində müraciət bildirən sözlər əvvəllər müstəqil cümlə üzvü olaraq qəbul edilmiş, zaman keçdikcə kontekstual sintaksisə daxil edilmişdir. Ə.Cavadov isə elə düşünür ki, *xitab cümlə ilə məntiqi və qrammatik cəhətdən bağlıdır*⁵⁵. Qeyd edək ki, xitablar cümlənin qrammatik quruluşuna, məntiqinə təsir göstərdiyi kimi, onun intonasiyasını da dəyişə bilər. Deməli, intonasiya cəhətdən də digər

⁵³Аль-Кадими, Т.Т. Обращение в современном русском языке: / Автореферат диссертации... кандидата филологических наук / – Баку, 1968. –с.8, Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка / А.Г.Руднев. – Москва: Высшая школа, – 1968. –с.209-219

⁵⁴ Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri / – Bakı: – 1961. – s.417

⁵⁵ Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya /– Bakı:– c.9.– 2010. – s.311

cümlə üzvləri ilə bağlıdır. Ə.Dəmirçizadə yazır: “*bəzi hallarda “sən və siz” əvəzliləri mübtədə və xitab funksiyasında işlənə bilər*”⁵⁶.

Y. M. Seyidov eyni sözün eyni vəziyyətdə həm xitab, həm də mübtədə olmasının qeyri-mümkünlüyünü irəli sürmüşdür⁵⁷.

III fəslin ikinci paraqrafının ikinci bəndində “*Ara sözlər*” araşdırılır. Məlum olduğu kimi, ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirdiyi sözlərdir. Y.Seyidov ara sözlərin quruluşunu və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmişdir. Ara sözlərin ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri və cümlə şəklində olduğunu qeyd edir, formasından asılı olmayaraq hamısını ara sözlər adlanır⁵⁸.

Y.Seyidov ara sözlərin ifadə vasitələrini, cümlədə yeri və onlarda durğu işarələrinin işlənməsi məsələsində məlum nəzəriyyələri qəbul edərək yazmışdır: “*Ara sözlər, əsasən, cümlənin əvvəlində, bəzi hallarda cümlənin ortasında, az hallarda isə cümlənin axırında işlənir*”⁵⁹

Bu paraqrafın üçüncü bəndində “*Əlavə sözlər və əlavə cümlələr*” araşdırılır. Əlavə sözlər və əlavə cümlələr məsələsi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində Y.Seyidova qədər heç bir əsər yazılmamışdır, hətta rus mənbələrində də bu barədə çox az məlumat verilmişdir. Onun “Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr” (2000) əsəri bu istiqamətdə ilk addım hesab edilə bilər.

Y.Seyidov bu sintaktik vahidlərin Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə tarixini izləyərək belə qərara gəlmişdir: “*Əlavə sözlər və əlavə cümlələr nitqin hissələri arasına, cümlənin hissələri arasına düşmüş əlavə konstruksiyalardır. Onlar nitqin digər sözləri və ya cümlə ilə əlaqədə olur*”⁶⁰.

“*Yusif Seyidovun dilçilik fəaliyyətində sintaksis*” adlı mövzunun tədqiqi aşağıdakı elmi nəticələri qeyd etməyə imkan

⁵⁶Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. – Bakı: Azərneşr. 1947, s.71

⁵⁷ Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Çarşıoğlu, – c. 10. – 2011. –s.3

⁵⁸ Yenə orada- s. 443

⁵⁹ Yenə orada- s.446

⁶⁰ Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / – Bakı: – c. 9. – 2010. – s.614

verir:

1. Y.Seyidov dilçiliyin şöbələri ilə bağlı tutarlı elmi-nəzəri görüşlərin müəllifidir. O, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, qrammatika iki hissədən ibarətdir: morfologiya və sintaksis. Fonetika dilçiliyin müstəqil şöbəsidir, qrammatikanın bir hissəsi deyil.

2. Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması məsələsi dilçilikdə qəbul edilmiş fikirdir. Lakin Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilən xəbərlə mübtədə arasında uzlaşmanın olmaması məsələsi ilk dəfə olaraq Y.Seyidov tərəfindən müəyyən edilmişdir (*Bu mavi, bəzəksiz göy bizimdir*).

3. Y.Seyidov belə bir qənaətə gəlir ki, Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası zəifdir, çox vaxt diqqəti cəlb etmir, özünü məhdud halda zaman kateqoriyası tərkibində göstərir. Bu, aşağıdakı qaydada baş verir: feil indiki zamanda bitməmiş tərzdə olur, feilin indiki zamanında zaman anlayışı ilə tərz anlayışı üst-üstə düşür, indiki zaman şəkilçisi zaman şəkilçisi kimi öz funksiyasını itirir, tərz əlamətinə çevrilir.

4. Y.Seyidov I və II növ təyini söz birləşmələri və həmin quruluşa uyğun yaranan mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu tipli mürəkkəb sözlərin bur vurğuya malik olduğunu, cəmlənməsində, hallanmasında, mənsubiyyətə görə dəyişməsində söz birləşmələrindən fərqləndiyini diqqətə çatdırmışdır. Söz birləşmələrinin komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini saxlayır. Mürəkkəb sözlərdə isə tərkib hissələri öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmir. Onlar ayrılıqda ifadə etdikləri mənanı tamamilə, bəzən də qismən itirir.

5. Y.Seyidov qoşa sözlərlə bağlı məsələyə tipoloji dilçilik nöqtəyi-nəzərindən münasibət bildirmişdir. Türk dilləri üçün xarakterik olan və qoşa sözlər adlanan belə mürəkkəb sözlərin (*əl-ayaq, qol-budaqvə* s.) rus-Avropa dilçiliyində yalnız şifahi nitqlə bağlılığını, türk dillərində isə ən məhsuldar sözyaratma üsulu olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Həm mürəkkəb sözlərin, həm frazeoloji birləşmələrin, həm də sərbəst söz birləşmələrinin əlamətlərini özündə ehtiva edən bu leksik vahidlərlə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir: *Qoşa sözlər morfoloji kateqoriyadır, yəni*

mürəkkəb sözlərdir, ya da mürəkkəb sözlərin xüsusi bir qrupudur; Qoşa sözlər leksik-sintaktik kateqoriyadır, yəni sabit birləşmələrdir; Qoşa sözlər sintaktik kateqoriyadır, yəni söz birləşmələridir.

6. Y.Seyidov söz birləşmələri ilə sintaqmları fərqləndirmiş, müəyyən etmişdir ki, sintaqmlar bir vurğulu olur, söz, söz birləşməsi, hətta cümlə ilə ifadə edilə bilər, şifahi nitqlə (fasilə və intonasiya ilə) bağlıdır. O, sintaqmları sözün hecalara bölünməsi ilə müqayisə etmişdir. Onun təbirincə, *heca nəfəsvermə zamanı sözlərin bölündüyü hissələr olduğu kimi, sintaqm da nitq prosesində nitqin deyiliş zamanı ayrılan hissələridir.* Buna görə də sintaqm söz birləşməsi və ya cümlə adlandırılı bilməz.

7.Y.Seyidov qeyri-təyini birləşmələri beş qrupda ümumiləşdirmişdir: 1) birinci tərəfi adlıq halda, mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəfi sifət olan birləşmələr (*əlləri qanlı*); 2) birinci tərəfi yönlük halda işlənən sözlərlə ifadə edilən birləşmələr (*vətənə məhəbbət*); birinci tərəfi yerlik halda işlənən qeyri-təyini birləşmələr (*çiynində saz*); birinci komponenti çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən qeyri-təyini birləşmələr (*göylərdən dərin*); qoşmaların iştirakı ilə düzələn birləşmələr (*sənin kimi müəllim*); əlavəli birləşmələr (*gələcəyə – azadlığa gedən yolçular*).

8.Y.Seyidov Nəsiminin bədii əsərlərinin dili üzərində araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, şairin dilində mürəkkəb cümlə və onun növləri formalaşmış haldadır. Lakin burada keçid prosesində olan mürəkkəb cümlələrin, yəni həm tabesizliyin, həm də tabeliliyin izləri və ya əlamətləri olan cümlə tipi də vardır (*Çün bəlavü qüssədən xali deyil könlüm, vəli. Mən kədavü kəmtərə artır durur hər dəm nəsib*).

9. Y.Seyidov adlıq cümlələrin yazılı nitq üçün xarakterikliyi, xəbərlik şəkilçisi qəbul etməyən sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olduğunu söyləmişdir. O, zahiri cəhətdən adlıq cümləyə bənzəyən *“Hava sakit... Dəniz şəffaf... Səhər dilbər”*; *“Zənci dalğın... Salon səssiz”* və s. bu tipli cümlələri adlıq cümlə deyil, baş üzvlər əsasında yaranmış, bədii mühitdə, kontekstual şəraitdə xəbərlik əlamətləri ixtisar edilən cümlələr adlandırmışdır.

10. Y.Seyidov *“Leyli və Məcnun”*, *“Əsli və Kərəm”*, *“Fərhad*

və Şirin”, “Hərb və sülh” tipli leksik vahidləri tabesizlik əlaqəli birləşmələr adlandırır. Onun fikrincə, tabesizlik əlaqəli birləşmələr bir ad bildirsə də, bir məna ifadə etmir. Onları bir sözə bərabərləşdirmək olmur, tərəflər ayrı-ayrılıqda hərəsi bir məfhumu ifadə edir. Belə birləşmələr həmcins üzvlərdən də fərqlənir. Onun tərəflərini mətn daxilində həmcins üzv kimi işlətmək olmur, kontekstdə müstəqil sintaktik vahid kimi çıxış edir.

11. Y.Seyidov tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında məna əlaqələrindən bəhs edərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri müxtəlif olsa da, onların hamısında zaman əlaqəsi olur. Zamandan kənarında heç bir hadisə, hərəkət baş verə bilməz. Konkret məna növündən asılı olmayaraq tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin bildirdiyi hadisə və hərəkətlər ya eyni zamanda, ya da bir-birinin ardınca baş verir (*Qapı açıldı, müəllim içəri girdi; Yağış yağdı, palçıq oldu*).

Dissertasiyanın əsas məzmunu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Yusif Seyidovun dil tədqiqatlarında nitq hissələri problemi // Dil və ədəbiyyat, – 2013. № 4 (88), – s. 28-31

2. Azərbaycan dilçiliyində prof. Yusif Seyidovun mövqeyi (morfologiya haqqında) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2016. № 2, – s. 202-205

3. Yusif Seyidovun yaradıcılığında bəzi qrammatik kateqoriyalara münasibət məsələsi // “İnsan və zaman” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: – 26-27 noyabr, – 2015, – s. 21-27

4. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə bağlı prof. Y.Seyidovun fikirləri. // Azərbaycan filologiyası inkişafın yeni mərhələsi mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Bakı: – 2 noyabr, –2016, – s.202-204

5. Azərbaycan dilində ismi birləşmələrə Y.Seyidovun münasibəti // Doktorantların və tədqiqatçıların respublika elmi konfransı, – Bakı: – May, –2016, – s.22-25

6. Y.Seyidovun sintaksislə əlaqədar fikirləri: söz birləşmələri // Filologiya məsələləri, – 2016. № 6, – s.185-189

7. Xitablar və ara sözlər haqqında Y.Seyidovun mülahizələri // Dil və ədəbiyyat, – 2016. № 2 (98), – s. 129-133
8. Professor Yusif Seyidovun feili birləşmələrə münasibəti // Dil və ədəbiyyat, – 2016. № 3 (99), – s.53-56
9. Professor Yusif Seyidovun fəaliyyətində sintaksislə bağlı mülahizələri: mürəkkəb cümlələr // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – 2017. № 4 , – s.48-50
10. Professor Yusif Seyidovun tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı fikirləri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2017. C.65, № 3, – s.19-24
11. Prof.Y.Seyidovun bilim yaratıcılığında cift kelimelerle söz birləşimlərinin qarşılaşdırılması // – Алматы: Хабаршы, – 2016. № 2 (56), – c. 103-105
12. Prof.Y.Seyidovun bilim yaratıcılığında cift kelimeler ve kelime birləşimləri // – Алматы: Хабаршы, – 2017. № 2 (60), – c. 15-18
13. Azərbaycan ədəbi dilində cümlə üzvləri (Yusif Seyidovun sintaktik görüşləri əsasında) // Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: –15 mart – 2019, – s.56-58
14. On the views of professor Yusif Seyidov about syntax // – St. Louis: International Journal of Advanced Studies in Language and Communication, – 2019. № 2, – p.24-25
15. Azərbaycan dilində söz birləşməsi.// SDU Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri, beynəlxalq elmi konfrans, – 20-21 may, 2021 – s. 94-97
16. Professor Yusif Seyidovun Azərbaycan ədəbi dilində cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri ilə bağlı mülahizələri.// Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 2 (116), – Bakı: – 2021 – s. 55-59

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 may 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 22 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.04.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 47 545
Tiraj: 100